309sk08

8

परार्थे आत्मोत्सर्गः

मार्गे यदि भवान् कमपि जनं जीवं वा संकटे पश्यति तर्हि भवतः मनः करुणया द्रवितं जायते। अपि च यदि भवान् कारुणिकः अस्ति तर्हि तु तस्य सहायतामपि करोति। वस्तुतः परोपकाराय सतां विभूतयः। मानवजीवने परोपकारस्य अतिमहत्वमस्ति। अयं गुणः मानवान् पशुभ्यः पृथक् करोति। प्रस्तुतपाठे विक्रमादित्यस्य परोपकारभावनायाः विषये उल्लेखः अस्ति। एकदा राज्ये भ्रमन् विक्रमादित्यः एकेन पक्षिमाध्यमेन कस्यचिद् राक्षसस्य नृशंसतां ब्राह्मणस्य विवशतां च अशृणोत्। सः तस्य कष्टानि वारणार्थम् आत्मोत्सर्गं कृत्वा प्रजानां कल्याणम् अकरोत्। जीवने विषमपरिस्थितिषु 'किं करणीयम् किं च न करणीयम् इति विषये अस्याम् कथायाम् वयम् पठामः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- कथासारं लेखितुं समर्थः भविष्यति;
- विक्रमादित्यस्य चरित्र–चित्रणं स्वशब्दैः कर्तुं शक्तः भविष्यति;
- भिन्नक्रमेण दत्तानि वाक्यानि घटनाक्रमानुसारं योजयिष्यति;
- आत्मोत्सर्गस्य महत्त्वं वर्णयितुं शक्ष्यति;
- मानवीयमूल्यानां विषयमधिकृत्य सम्बद्धसूक्तीनाम् संचयनं कर्तुं सक्षमः भविष्यति;
- नकारान्तपुल्लिंगशब्दानां रूपाणि चेतुं शक्तः भविष्यति;
- वाच्यपरिवर्तनं कृत्वा भावं प्रेषयितुम् समर्थः भविष्यति;
- वृद्धिसन्धियुक्तानां पदानां सन्धिच्छेदं करिष्यति;
- वर्ण–संश्लेषणेन पदनिर्माणं करिष्यति;
- प्रातिपदिक–शब्दानां चयनं करिष्यति।

क्रियाकलापः

एतानि चित्राणि ध्यानेन पश्यत–

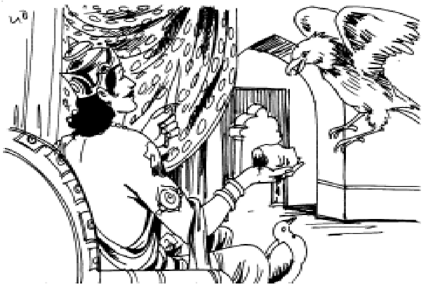

8.1

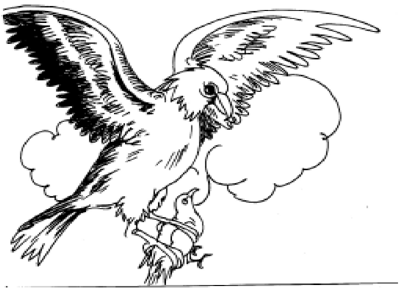

8.2

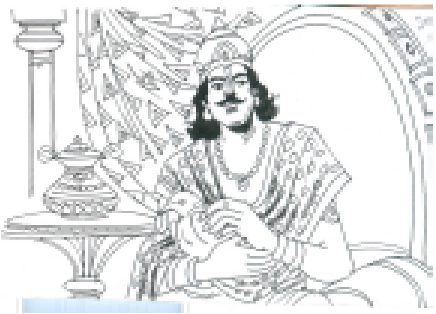

8.3

चित्राणि दृष्ट्वा प्रदत्तशब्दानां साहाय्येन कथापूर्तिः कर्त्तव्याः (परोपकारार्थं, शिविः, स्वमांसं, कपोतं, शरणम्)

1. पुरा ––––––––––– नाम राजा बभूव।
2. एकदा एकः बुभुक्षितः श्येनः ––––––––––– हन्तुम् उद्यतः आसीत्।
3. भीतः कपोतः राज्ञः ––––––––––– आगतः।
4. राजा शिविः कपोतप्राणरक्षार्थं –––––––––––श्येनाय अयच्छत्।
5. शिविना –––––––––––स्वशरीरं समर्पितम्।

8.1 मूलपाठः

परार्थे आत्मोत्सर्गः

इदानीम् वयम् एतादृशीम् एव कथां ध्यानेन पठामः।

अथ भोजे सिंहासनम् आरोढुम् प्रवृत्ते सति अन्या पुत्तलिका कथयति–भो राजन् श्रूयताम्–विक्रमस्य राज्ये कोऽपि जनः पिशुनः तस्करः पापकर्मनिरतः च नासीत्। एकदा स राज्यभारं मन्त्रिषु निधाय स्वयं योगिवेशेन देशान्तरं निर्गतः। एवं पर्यटन् स एकस्मिन् दिवसे यदा महारण्यमध्ये प्राविशत् तदा सूर्यः अस्तंगतः। स राजा एकस्य वृक्षस्य मूलम् आश्रित्य रात्रौ स्थितः। तस्य वृक्षस्योपरि एकः चिरंजीवी नामकः खगः अन्यैः पक्षिभिः सह संलापं करोति स्म। राजाऽपि वृक्षमूले स्थितः तं संलापं शृणोति। भो पुत्राः! युष्माभिः नानादेशान् पर्यटद्भिः किं विचित्रम् दृष्टम्? तत्र एकेन पक्षिणा भणितम्– मया यत् दृष्टम् तमवलोक्य मम चेतसि महद्दुःखम् भवति। चिरंजीविना उक्तम् तत्कथय किं निमित्तं दुःखम्? तेनोक्तम्–केवलं कथनेन किं भवति। वृद्धेनोक्तम्–"भो पुत्र! यो दुःखी, स सुहृदि दुःखं निवेद्य सुखी भवति।"

तस्य वाक्यं श्रुत्वा स पक्षी दुःखकारणं कथयति– भो तात! श्रूयताम्। अस्ति उत्तरदेशे शैवालघोषो नाम पर्वतः। तस्य पर्वतस्य निकटे पलाशनगरमस्ति। तस्मिन् पर्वते स्थितः कश्चिद् राक्षसः प्रतिदिनं नगरमागत्य सम्मुखायातं यं कंचन मानुषं स्त्रियं वा बालकादिकं वा पर्वतं नीत्वा भक्षयति। एकदा स नगरवासिभिर्जनैरुक्तः– भो वकासुर! त्वं यथेच्छं सम्मुखपतितं यं कमेव मा भक्षय। वयं तुभ्यं प्रतिदिनमाहारार्थमेकं मानवं दास्यामः। तद्वचः तेनांगीकृतम्।

तदनन्तरं तत्रत्यो जनः प्रतिदिनं गृहक्रमेणैकैकं मानुषं तस्मै प्रयच्छति। एवं महान् कालो गतः। अद्य पूर्वजन्मनि स×जातसौहार्दस्य मम मित्रस्य कस्यचिद् ब्राह्मणस्य वारः समायातः। तस्यैकः एव पुत्रः। पुत्रं ददाति चेत् सन्ततिच्छेदो भवति। आत्मानं प्रयच्छति चेत् भार्या विधवा भविष्यति। वैधव्यं पुनर्महादुःखम् पत्नीं दास्यति चेत् आश्रमभ्रंशो भवति। तेषां दुःखेनाहं महादुःखी इति मम महद्दुःखकारणम्।

शब्दार्थाः

अथ = मंगल, प्रारम्भ इसके बाद
आरोढुम् = चढने के लिए
प्रवृत्ते सति = लगे होने पर
पुत्तलिका = पुतली, गुड़िया
पिशुनः = चुगलखोर
तस्करः = चोर डाकू
निरतः = संलग्न
निधाय = रखकर
निर्गतः = चला गया
देशान्तरं = दूसरे देश में
महारण्यमध्ये = विशाल जंगल में
संलापम् = वार्तालाप को
भणितम् = कहा
निमित्तं = कारण से
सुहृदि = मित्र पर
निवेद्य = कहकर, निवेदन कर,
शैवालघोषः = शैवालघोष नामक पर्वत
पलाशनगरम् = पलाशनगर नामक नगर
कश्चिद् = कोई
आयातं = आते हुए को
कंचन = किसी को
मानुषं = मनुष्य को
नीत्वा = लाकर
वकासुरः = वकासुर नामक राक्षस
सम्मुखपतितं = सामने पड़े/गिरे हुए को
अंगीकृतम् = स्वीकार कर लिया गया
तदनन्तरम् = उसके बाद
तत्रत्यः = वहाँ रहने वाले
सन्ततिच्छेदः = वंशनाश
आश्रमभ्रंशः = गृहस्थाश्रम का नाश
तत्रस्थैः = वहाँ के
प्रयच्छति = देता है,
आत्मनं = स्वयं को
वारः = क्रम
समायातः = आया
चेत् = यदि
भार्या = पत्नी

तस्य वचनं श्रुत्वा तत्रस्थैः पक्षिभिर्भणितम्– अहो, अयमेव सुहृत्, य सुहृदो दुःखेन स्वयं दुःखी भवति। एतदेव मित्रत्वम्, उक्तंच–

सुखिते सुखी सुहृदि यो दुःखिते दुःखी स च बन्धुर्भवति।

पक्षिणो वचः श्रुत्वा राजा तत्र नगरे वध्यशिला–समीपे गतः। तत्र ब्राह्मणं निरीक्ष्य, अभयं दत्वा, स्वगृहं सम्प्रेष्य च, तत्समीपस्थे सरोवरे स्नात्वा वध्यशिलायामुपविष्टः।

तस्मिन् समये राक्षसः समागत्य प्रसन्नवदनं पुरूषं दृष्ट्वा विस्मितस्तं वदति– भो महासत्व! अत्र शिलायां प्रतिदिनं य उपविशति, स मदागमनात्पूर्वमेव म्रियते। त्वं पुनः महाधैर्यसम्पन्नः प्रसन्नवदनः दृश्यसे। यस्य मरणकालः समायाति, तस्येन्द्रियाणि ग्लानिं प्राप्नुवन्ति। त्वं पुनरधिकां कान्तिं प्राप्य प्रहससि! तर्हि कथय को भवान्? राजा भणति– मया परार्थमेतच्छरीरं दीयते स्वेच्छया, अतो न मे कापि ग्लानिः। यद् भवतु। किमनेन विचारेण तव? त्वमात्मनः मनोरथं पूरय।

तदा राक्षसेन स्वमनसि विचारितम्– अहो साधुरयं यः आत्मनः सुखभोगेच्छां विहाय परदुःखेन दुःखी भूत्वा अत्र आगतः। उक्तं च–

त्यक्त्वात्मसुखदुःखेच्छां सर्वसत्वसुखैषिणः।

भवन्ति परदुःखेन साधवोऽत्यन्तदुःखिनः।।

एवं विचार्य स राजानमब्रवीत् भो महापुरूष! त्वं सर्वस्यार्तिहरो गुरूः, यतस्त्वं विश्वस्यार्तिं परिहरसि। परार्थं शरीरं प्रयच्छतस्तवैव एतच्छरीरं श्लाध्यम्। भो महाभाग। अनेनैव परोपकारेण त्वं सर्वाः सम्पदः प्राप्नोषि। यदुक्तम्–

परोपकारव्यापारः पुरूषो यः प्रजायते।

सम्पदः स समाप्नोति परत्रापि परं पदम्।।

एवं भणित्वा पुनरपि राजानमब्रवीत्–भो महासत्व! तवाहं तुष्टोऽस्मि। वरं वृणीष्व। राज्ञोक्तम्–भो राक्षस! त्वं यदि मयि प्रसन्नोऽसि, तर्हि अद्य प्रभृति मनुष्यभक्षणं परित्यज। यथा मनुष्यस्य आत्मनः प्राणाः प्रियाः तथैव सर्वेषाम् जीवानां प्राणाः प्रियाः भवन्ति। अतः सर्वेषाम् प्राणिनां रक्षा करणीया। तदाप्रभृति राक्षसः जीवहिंसां त्यक्तवान्। राजा च स्वनगरीम् अगच्छत्।

इमां कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजं प्रति अब्रवीत्– 'त्वयि एवं परोपकारादयः गुणाः विद्यन्ते चेत् तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश'। राजा तूष्णीमासीत्।

सुखिते = सुखी होने पर
दुःखिते = दुःखी होने पर
निरीक्ष्य = देखकर
अभयं = भय से मुक्ति को
सम्प्रेष्य = भेजकर
सरोवरे = तालाब में
उपविष्टः = बैठ गए
समागत्य = आकर
विस्मितः = आश्चर्यचकित
म्रियते = मर जाता है।
वदनः = मुख
कान्तिं = आभा को
प्रहससि = जोरसे हँसते हो
ग्लानिं = मलिनता को, दुःख को
समायाति = आ जाता है।
मनसि = मन में
साधु = सज्जन
विहाय = छोड़कर
भूत्वा = होकर
सुखैषिणः = सुख चाहने वाले
सर्वास्यर्तिहरः = सभी के दुःखो को हरने वाले।
विश्वास्यार्तिं = संसार के दुःखों को
परिहरसि = दूर करते हो
प्रयच्छ = दो
श्लाघ्याम् = प्रशंसनीय
परोपकारव्यापारः = परोपकारी
समाप्नोति = प्राप्तकरता है।
परत्रापि = परलोक में भी
परं पदम् = श्रेष्ठ स्थान को
वरं = वरदान को
वृणीष्व = चुनो
अद्यप्रभृति = आज से
परित्यज = छोड़ दो
तदाप्रभृति = तब से
समुपविश = बैठो।

टिप्पणी

8.2 बोधप्रश्नाः

1. पाठं पठित्वा अधोदत्तान् प्रश्नान् एकशब्देन उत्तरत–
   (क) राजा रात्रौ कुत्र स्थितः?
   (ख) सिंहासनम् आरोढुं कः प्रवृत्तः?
   (ग) सम्मुखम् आयातं जनं कः भक्षयति स्म?
   (घ) सर्वां कथां का श्रावयति?
2. अधोलिखितं केन उक्तम्? तस्य नाम चिनुत।
   (क) भो पुत्र! यो दुःखी, स सुहृदि दुःखं निवेद्य सुखी भवति। (पक्षी/ वृद्धः)
   (ख) अयमेव सुहृत् य सुहृदो भूत्वा दुःखेन स्वयं दुःखी भवति। (पक्षिणः/जनाः)
   (ग) कथय, को भवान्? (राजा/राक्षसः)
   (घ) त्वम् आत्मनः मनोरथं पूरय। (ब्राह्मणः/राजा)
   (ङ) सर्वेषां प्राणिनां रक्षा करणीया। (राजा/पुत्तलिका)
3. अर्थमेलनं कुरुत

खण्डः 'क'	**खण्डः 'ख'**
(क) भणित्वा	(i) आयातम्
(ख) अवदत्	(ii) भोजनाय
(ग) आगतम्	(iii) उक्त्वा
(घ) खगः	(iv) सुहृत्
(ङ) आहारार्थम्	(v) पक्षी
(च) मित्रम्	(vi) अब्रवीत्

8.3 अधुना अवगच्छामः

प्रथमः अंशः

अथ भोजे सिंहासनम् .... दुःखं निवेद्य सुखी भवति।

पुत्तलिकया राजानं प्रति श्रावितां कथां पुनः पठामः बोधामः च यत् दुःखी जनः अपि मित्रं प्रति निजं दुःखं कथयित्वा सुखी भवति।

कः सिंहासनम् आरोढुम् प्रवर्तते? राजा भोजः।

का कथाम् श्रावयति? पुत्तलिका।

विक्रमादित्यस्य राज्ये जनाः कीदृशाः न आसन्? पिशुनाः, तस्कराः, पापकर्मनिरताः च।

राजा कीदृशं वेशं धृत्वा देशान्तरं निर्गतः? योगिवेशम् धृत्वा।

राजा कदा वृक्षस्यमूलम् आश्रयत्? रात्रौ।

कः पक्षिभिः सह संलापं करोति स्म?चिरंजीवी नामकः खगः।

राजा रात्रौ किम् अश्रृणोत्? संलापम् अश्रृणोत्।

खगः संलापे किम् कथयति? संलापे विचित्रता–विषये कथयति।

दुःखस्य कारणम् कः पृच्छति? चिरंजीवी नामकः खगः।

दुःखी जनः कथं सुखी भवति? मित्रे दुःखम् निवेद्य जनः सुखी भवति। यथोक्तं च अभिज्ञानशाकुन्तले–''संविभक्तं हि दुःखं सह्यवेदनं भवति।

सारः

एकदा राजा भोजः विक्रमादित्यस्य सिंहासने उपविशति। तदा सिंहासने संलग्ना पुत्तलिका कथाम् श्रावयन्ती कथयति यत् एकदा राजा विक्रमः वनं गच्छति। तस्मिन् वने सः खगानां वार्तालापं श्रृणोति। दिने खगः यत् आश्चर्यम् पश्यति तद् दृष्ट्वा दुःखी भवति। खगानां पिता, चिरंजीवी, दुःखनिदानस्य उपायं कथयति– ''दुःखी जनः सुहृदि दुःखं निवेद्य सुखी भवति।''

(राजा भोज विक्रमादित्य के सिंहासन पर चढ़ने को प्रवृत्त होते हैं। तभी सिंहासन में लगी पुत्तलिका एक कथा सुनाती है कि एक बार राजा विक्रमादित्य घूमते हुए जंगल गए। वहाँ पक्षियों का वार्तालाप सुना जिसमें एक पक्षी अपने पिता से एक आश्चर्य के विषय में बताकर दुःखी होता है। उसके पिता चिरंजीवी दुःख निवारण का उपाय बताते हैं कि मनुष्य मित्रों के साथ यदि दुःख बांटे तो उसका दुख कम हो जाता है और वह सुखी हो सकता है।)

व्याकरण बिन्दवः

1. नकारान्त पुल्लिङ्गशब्दयोः रूपाणि

	राजन् शब्द			आत्मन् शब्द		
	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा वि.	राजा	राजानौ	राजानः	आत्मा	आत्मानौ	आत्मानः
द्वितीया वि.	राजानम्	राजानौ	राज्ञः	आत्मानम्	आत्मानौ	आत्मनः
तृतीया वि.	राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः	आत्मना	अत्मभ्याम्	आत्मभिः
चतुर्थी वि.	राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः	आत्मने	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः
प×चमी वि.	राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः	आत्मनः	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः
षष्ठी वि.	राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्	आत्मनः	आत्मनोः	आत्मनाम्
सप्तमी वि.	राज्ञि	राज्ञोः	राजसु	आत्मनि	आत्मनोः	आत्मसु
सम्बोधनम्	हे राजन्	हे राजानौ	हे राजानः	हे आत्मन्	हे आत्मानौ	हे आत्मानः

2. वर्णसंश्लेषणम्

वर्णानाम् संश्लेषणेन पदनिर्माणं भवति। वर्ण–विश्लेषणस्य विषये भवन्तः सप्तमे पाठे पठितवन्तः एव। अत्र वयं वर्ण–संश्लेषणेन पदनिर्माणं कुर्मः।

(क) प् + अ + र् + आ + र् + थ् + ए = परार्थे

(ख) प् + र् + अ + व् + ऋ + त् + त् + ए = प्रवृत्ते

(ग) श् + र् + ऊ + य् + अ + त् + आ + म् = श्रूयताम्

(घ) स् + ऊ + र् + य् + अः = सूर्यः

(ङ) व् + ऋ + क् + ष् + अ + स् + य् + अ = वृक्षस्य

(च) द् + ऋ + ष् + ट् + अ + म् = दृष्टम्

(छ) भ् + अ + व् + अ + त् + इ = भवति

3. प्रातिपदिकम्– धातुं प्रत्ययं च वर्जयित्वा कोऽपि अर्थवान् शब्दः 'प्रतिपादिकम्' कथ्यते। यदा प्रातिपदिकम् विभक्तियुक्तं भवति तदा तस्य वाक्ये प्रयोगः क्रियते। राम–वृक्ष–पुष्प, सिंह, वानर, नर, छात्र, ग्रन्थ दिल्ली, गङ्गा आदयः शब्दाः प्रातिप्रदिकानि एव।

वाक्येषुप्रयोगः

(क) राम: मातरं नमति।
(ख) वृक्षे फलानि सन्ति।
(ग) पुष्पेषु कमलं प्रसिद्धम्।
(घ) सिंहः गर्जति।
(ङ) गङ्गायाः जलम् अमृतम्।

पाठगतप्रश्नाः 8.1

1. एकपदेन उत्तरत

(क) भोजे सिंहासनम् आरोढुं प्रवृत्ते सति का कथां कथयति?

(ख) कस्य राज्ये कोऽपि जनः पापकर्मनिरतः नासीत्?

(ग) राजा भोजः केषु राज्यभारं निधाय देशान्तरं निर्गतः?

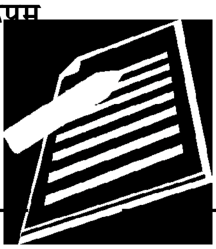

(घ) अन्यैः खगैः सह कः संलापं करोति स्म?

(ङ) खगानां संलापं कः श्रृणोति स्म?

2. सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कृत्वा रिक्तस्थानानि पूरयत–

(क) वृक्षस्य + उपरि = ––––––––––

(ख) चिरंजीविना + –––––––––– = चिरंजीविनोक्तम्

(ग) –––––– + एकेन = तत्रैकेन

(घ) सूर्यः + अस्तंगतः = –––––––

(ङ) –––––––– + तम् = स्थितस्तम्

3. धातुभिः रिक्तस्थानानि पूरयत

(क) गतः = गम् + क्त

(ख स्थितः = –––––– + क्त

(ग) दृष्टम् = ––––––– + क्त

(घ) भणितम् = –––––– + क्त

(ङ) उक्तम् = –––––– + क्त

द्वितीयः अंशः

सम्प्रति कथायाः द्वितीयांशं अवगन्तुम् अधोलिखितानि प्रश्नोत्तराणि पठामः।

तस्य वाक्यं श्रुत्वा .... त्वमात्मनः मनोरथं पूरय।

कः दुःखस्य कारणम् कथयति? पक्षी।

शैवालघोषो नाम पर्वतः कुत्र अस्ति? उत्तरदेशे।

तत्पर्वतनिकटे किम् नाम नगरम् अस्ति? पलाशनगरम्।

पर्वते कः निवसति? एकः वकासुरः नाम राक्षसः।

राक्षसः कीदृशं अत्याचारं करोति? राक्षसः नगरमागत्य मानुषं स्त्रियं वा गृहीत्वा पर्वतं नीत्वा भक्षयति।

अत्याचारनिवारणार्थम् जनाः राक्षसं किम् कथयन्ति? वयं तुभ्यं प्रतिदिनमाहारार्थमेकं मानवं दास्यामः। राक्षसेन तेषां वाक्यं स्वीकृतम् न वा? स्वीकृतम्। कालान्तरम् कस्य वारः समायातः? एकस्य ब्राह्मणस्य।

ब्राह्मणस्य कति पुत्रा आसन्? तस्य एकः पुत्रः आसीत्।

खगस्य दुःखस्य कारणं किम् अस्ति? खगस्य दुःखस्य कारणम् ब्राह्मणस्य दुःखम् अस्ति।

वन्धुः कः भवति? यः मित्रे सुखिते सुखी तस्मिन् दुःखिते वा दुःखी भवति।

खगस्य वचनम् श्रुत्वा कः वध्यशिलासमीपे गतः? राजा विक्रमः

राक्षसः किं दृष्ट्वा विस्मितः भवति? एकं प्रसन्नवदनं पुरुषम्।

राजा राक्षसं प्रति किं भणति? राजा राक्षसं प्रति भणति यत् मया स्वेच्छया परार्थमेतत् शरीरं दीयते अतः न मे ग्लानिः।

नृपस्य वचनं श्रुत्वा राक्षसः किं करोति? राक्षसः प्रसन्नः भूत्वा अभयदानं ददाति।

सारः

खगः कथां श्रावयति। शैवालघोषपर्वते पलाशनगरे वकासुरः नामकः राक्षसः प्रतिदिनं एकं मानवं भक्षयति। संत्रस्ताः जनाः तस्मै प्रतिदिनं गृहक्रमेण एकम् मानुषं दातुम् वचनं यच्छन्ति। अनेन प्रकारेण बहुकालः व्यतीतः। क्रमेण एकस्य ब्राह्मणस्य वारः आगतः। सः ब्राह्मणः पूर्वजन्मनि खगस्य मित्रम् आसीत्। तं दृष्ट्वा सः खगः अपि दुःखी भवति। एतत् श्रुत्वा पक्षिणः कथयन्ति यत् वस्तुतः तद् एव मित्रम् यत् मित्रस्य दुःखे दुःखी सुखे च प्रसन्नः भवति। खगानां वचनानि श्रुत्वा राजा विक्रमादित्यः ब्राह्मणाय अभयं दत्वा स्वयमेव वध्यशिलायाम् उपविशति। प्रसन्नमुखं राजानं दृष्ट्वा विस्मितः राक्षसः तस्य प्रसन्नतायाः कारणं पृच्छति। राजा कथयति यत् परार्थे एव स्वेच्छया सः प्राणान् दातुम् उद्यतः अस्ति। अतः सः प्रसन्नः अस्ति। राक्षसः आत्मनः मनोरथं पूरयतु।

(पक्षी अपने दुःख का कारण बताते हुए एक कथा सुनाता है कि शैवालघोष पर्वत पर पलाशनगर में वकासुर नामक राक्षस प्रतिदिन किसी भी मनुष्य को खा जाता है। भयभीत नगरवासी उसे प्रतिदिन एक मनुष्य भेजने का वचन देते हैं। इस प्रकार बहुत सा समय बीत जाता है। क्रमानुसार एक ब्राह्मण की बारी आती है जो पूर्वजन्म में एक पक्षी का मित्र था। मित्र को दुःखी देखकर वह पक्षी भी दुःखी हो जाता है। यह सुनकर अन्य पक्षी कहते हैं कि वास्तव में वही मित्र है जो अपने मित्र के दुःख में दुःखी और सुख में प्रसन्न होता है। पक्षियों के वचन सुनकर राजा विक्रमादित्य ब्राह्मण को अभयदान देकर स्वयं राक्षस के भोजनार्थ वध्यशिला पर बैठता है। राजा को प्रसन्न देखकर आश्चर्यचकित राक्षस राजा की प्रसन्नता का कारण पूछता है। राजा कहता है कि मैं दूसरों की रक्षा के लिए अपने प्राण देने के लिए तैयार हूँ। यही कारण है कि मैं प्रसन्न हूँ। आप अपनी इच्छा की पूर्ति करो।

व्याकारणबिन्दवः

वृद्धि सन्धिः अ/आ एताभ्यां वर्णाभ्यां परे ए/ऐ वर्णौ भवतः चेत् तर्हि पूर्वपरयोः स्थाने 'ऐ' वर्णः भवति। यदि अ/आ वर्णाभ्यां परे ओ/औ वर्णौ भवतः तदा 'औ' भवति।

यथा – (i) एक + एकः = एकैकः

(ii) तस्य + एकः = तस्यैकः

(iii) महा + ऐश्वर्यम् = महैश्वर्यम्

(iv) नव + ओदनम् = नवौदनम्

(v) मम + औषधम् = ममौषधम्

पाठगतप्रश्नाः 8.2

1. कोष्ठकात् समुचितपदं चित्वा रिक्तस्थानं पूरयत–

(क) अस्ति...शैवालघोषो नाम पर्वतः। (मध्यदेशे / उत्तरदेशे)

(ख) राक्षसः मानुषं स्त्रियं वा ....नीत्वा भक्षयति। (ग्रामं / पर्वतं)

(ग) एकदा कस्यचिद् ....वारः समायातः। (ब्राह्मणस्य / शशकस्य)

(घ) राजा ....स्नात्वा वध्यशिलायां उपविष्टः। (नद्यां / सरोवरे)

(ङ) यस्य...समायाति तस्य इन्द्रियाणि ग्लानिं प्राप्नुवन्ति (जन्मकालः / मरणकालः)

2. रेखांकितपदानि अधिकृत्य उदाहरणानुसारं प्रश्नान् लिखत

उदाहरणम् शैवालघोषपर्वतस्य समीपे पलाशनगरम् अस्ति।

प्रश्नः कस्य समीपे पलाशनगरम् अस्ति?

(क) वकासुरः प्रतिदिनं **जनान्** भक्षयति।

(ख) **नगरवासिभिः** उक्तम् 'वयं तुभ्यं प्रतिदिनं आहारार्थमेकं मानवं दास्यामः।

(ग) ब्राह्मणस्य दुःखेन **खगः** दुःखी भवति।

(घ) त्वं पुनरधिकां **कान्तिं** प्राप्य प्रहससि।

3. रेखांकितपदानि संशोध्य वाक्यानि / पुनः लिखत

(क) तस्य एकम् एव पुत्रः आसीत्।––––––––––––

(ख) त्वं महाधैर्यसम्पन्नं पुरूषः दृश्यसे। ––––––––

(ग) न मे कः अपि ग्लानिः? ––––––

(घ) त्वम् अधिकः कान्तिं प्राप्य प्रहससि।––––––––––

(ङ) किम् अनया विचारेण तव? –––––––

तृतीयः अंशः

कथायाः तृतीयम् अंशं पुनः पठामः। वयम् ज्ञास्यामः यत् कथं राक्षसः राज्ञः वचांसि श्रुत्वा जीवहत्यां त्यजति।

तदा राक्षसेन स्वमनसि .... राजा तूष्णीमासीत्।

केन स्वमनसि विचारितम्? राक्षसेन। कथायां 'साधुः' पदम् कस्मै प्रयुक्तः? राजाविक्रमादित्याय। साधुः कां विहाय आगतः? आत्मनः सुखभोगेच्छाम्। साधुः कस्य दुःखेन दुःखी भूत्वा आगतः? ब्राह्मणस्य। साधवः कीदृशाः भवन्ति? ते सर्वप्राणिनां सुखम् इच्छन्ति। साधवः केन दुःखिनः भवन्ति? परेषां दुःखेन। राक्षसः कम् प्रति स्वविचारं प्रकटयति? राजानं प्रति। राक्षसः किम् विचारयति? राजा भोजः सर्वस्य दुःखहरः अस्ति।

किम् श्लाध्यम्? परार्थे प्रदत्तं शरीरम्। राजा विक्रमादित्यः केन सर्वाः सम्पदः प्राप्नोति? परोपकारव्यापारेण। राक्षसः कथं संतुष्टः अभवत्? राज्ञः त्यागभावनया। संतुष्टः राक्षसः राज्ञे किम् दातुम् उद्यतः अभवत्? वरं दातुम्। राजा वरे किम् अयाचत? मनुष्यभक्षणं त्यज इति। प्राणिनां रक्षा किमर्थं करणीया? सर्वेषां प्राणिनाम् एव प्राणाः प्रियाः भवन्ति। कः जीवहिंसां त्यक्तवान्? राक्षसः। राजा कुत्र अगच्छत्? स्वनगरीम्। पुत्तलिका भोजं प्रति किम् अब्रवीत्? राजन् यदि त्वम् परोपकारादि गुणयुक्तः असि तर्हि सिंहासने समुपविश।

पुत्तलिकायाः वचनं श्रुत्वा राजा किम् अकरोत्?राजा तूष्णीम् अतिष्ठत्।

श्लोकानाम् अन्वयः

1. त्यक्त्वात्मसुखदुःखेच्छां सर्वसत्वसुखैषिणः।
   भवन्ति परदुःखेन साधवोऽत्यन्तदुःखिनः।।

   अन्वयः सर्वसत्वसुखैषिणः साधवः आत्मसुखदुःखेच्छां त्यक्त्वा परदुःखेन अत्यन्त दुःखिनः भवन्ति

2. परोपकारव्यापारः पुरुषो यः प्रजायते।
   सम्पदः स समाप्नोति परत्रापि परं पदम्।।

   अन्वयः यः पुरुषः परोपकारव्यापारः प्रजायते सः (इह) सम्पदः आप्नोति) परत्र अपि परं पदम् समाप्नोति।

सारः

राक्षसः महाराजविक्रमादित्यस्य परार्थे शरीरत्यागस्य गुणं दृष्ट्वा तं 'साधुः' इति कथयति। सः राजानं कथयति यत् भवान् सर्वेषां प्राणिनां दुःखानि निवारयसि अतः त्वं धनसम्पदः प्राप्नोषि। तव परोपकारभावनया अहम् अतीव प्रसन्नः अस्मि। तदनन्तरम् वरदानाय आग्रहं करोति। 'राजा तु "भवान् जीवहिंसां त्यजतु" इति वरं याचते। राक्षसः जीवहिंसां त्यजति। पुत्तलिका पुनः राजानं भोजं सिंहासने उपवेष्टुम् प्रेरयति।

राक्षस विक्रमादित्य के परहित में शरीर त्याग के गुण से अत्यन्त प्रसन्न होकर उन्हें साधु के रूप में कहते हुए एक वरदान लेने के लिए कहता है। राजा राक्षस से जीवहिंसा त्यागने का वर माँगता है। राक्षस जीवहत्या त्याग देता है। यह कथा सुनाकर पुत्तलिका पुनः राजाभोज को सिंहासन पर बैठने के लिए प्रेरित करती है कि हे राजन्! यदि तुममें राजा विक्रमादित्य जैसे इस प्रकार के गुण हैं तो इस सिंहासन पर बैठ सकते हो।

पाठगतप्रश्नाः 8.3

1. एकपदेन उत्तरत–

    (क) परदुःखेन के दुःखिनः भवन्ति?

    (ख) राक्षसः किं व्यक्तवान्?

    (ग) सर्वेषां के प्रियाः?

    (घ) सर्वेषां जीवानां का करणीया?

2. उदाहरणं दृष्ट्वा वाच्यपरिवर्तनं कुरुत

    कर्तृवाच्यम्– एकदा नगरवासिनः तम् अकथयन्।

    कर्मवाच्यम्– एकदा नगरवासिभिः सः कथितः।

    (क) कर्तृवाच्यम्– अहं परार्थे एतत् शरीरं ददामि।

    कर्मवाच्यम्–

    (ख) कर्तृवाव्यम्– राजा भणति।

    भाव/कर्मवाच्यम्–

    (ग) कर्तृवाच्यम्– राक्षसः जीवहिंसा त्यजति।

    कर्मवाच्यम्–

    (घ) कर्तृवाच्यम्– पुत्तलिका कथां कथयति।

    कर्मवाच्यम्–

3. अधोलिखितं कथनं कः कं प्रति कथयति–

कथनम्	**कः**	**कम् प्रति**
(क) अहं संतुष्टोऽस्मि।	––––––	–––––––––
(ख) जीवहिंसां त्यजतु	––––––	–––––––––
(ग) सिंहासने समुपविश।	––––––	–––––––––
(घ) साधवः परदुःखेन दुःखिनः भवन्ति।	––––––	–––––––––

4. कोष्ठकात् अव्ययपदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत–

(यथा, तदाप्रभृति, यदि, तथा, तर्हि, एवं)

(क) ------- विचार्य सः राजानम् अब्रवीत्।

(ख) ------- मनुष्यस्य आत्मनः प्राणाः प्रियाः ----- सर्वेषां प्राणिनाम्।

(ग) त्वं -------- मम प्रसन्नः असि,-------- जीवहिंसां त्यज।

(घ) -------राक्षसः जीवहिंसां त्यक्तवान्।

व्याकरणबिन्दवः

क्त प्रत्ययस्य प्रयोगः

निर्गतः निर्+ गम्+ क्त – (चले गए) पुं. प्रथमा एकवचनम्

स्थितः– स्था+ क्त (रूके) पुं.

दृष्टम्– दृश् + क्त – नपंसकलिंगम् प्रथमा एकवचनम्

भणितम्– भण्+ क्त– नपुंसकलिंगम् प्रथमा एकवचनम्

उक्तम्– वच्+ क्त– नपुसकलिंगम् प्रथमा एकवचनम्

भाववाच्ये 'क्त' प्रत्ययस्य प्रयोगः भवति।

सकर्मक कृ धातुना सह कर्मवाच्ये अपि प्रयोगः भवति।

ल्यप् प्रत्ययस्य प्रयोगः

निधाय– नि+ धा+ ल्यप् – (रखकर)

आश्रित्य– आ+ श्रि+ ल्यप्– (आश्रित होकर, सहारा लेकर)

अवलोक्य– अव+ लोक्+ ल्यप्– देखकर

निवेद्य– नि+ विद्+ ल्यप्– निवेदित करके

(भवान् जानाति एव यत् यदा धातोः पूर्वम् उपसर्गः भवति तदा क्त्वा स्थाने ल्यप् प्रत्ययः भवति।)

पदपरिचयः

चेतसि– 'चेतस्', सप्तमी एकवचनम्

श्रूयताम्– 'श्रु' धातुः (कर्मवाच्ये) लोट्लकारः, प्रथमपुरुषः एकवचनम्

क्त्वा/ल्यप् प्रत्ययस्य प्रयोगः

श्रु + क्त्वा – श्रुत्वा

नी + क्त्वा – नीत्वा

स्ना + क्त्वा – स्नात्वा

दा + क्त्वा – दत्त्वा

दृश् + क्त्वा – दृष्ट्वा

आ + गम् + ल्यप्– आगत्य

निर् + ईक्ष् + ल्यप्– निरीक्ष्य

प्र + आप् + ल्यप्– प्राप्य

सम् + प्रेष् + ल्यप्– सम्प्रेष्य

समासप्रयोगः

दिनं दिनं प्रति– प्रतिदिनम्, अव्ययीभावसमासः

दुःखस्य कारणम्– दुःखकारणम्, षष्ठीतत्पुरूष समासः

सम्मुखपतितम्– सम्मुखे पतितं – सप्तमीतत्पुरूष समासः

महत् च तत् दुःखम् महादुःखम्– कर्मधारय समासः

अधोलिखितानि वाक्यानि ध्यानेन पठत

(क) युष्माभिः किं दृष्टम्?

(ख) पक्षिणा भणितम्।

(ग) चिरजीविना उक्तम्।

(घ) तेन उक्तम्।

(ङ) वृद्धेन उक्तम्।

एतेषु सर्वेषु वाक्येषु कर्ता तृतीयाविभक्त्याम् अस्ति क्रिया च प्रथमा–एकवचने एव। इदं भाववाच्यं कथ्यते। वाच्यम् इति कथनस्य प्रकारः क्रियायाः प्रयोगः वा। अस्य त्रयः भेदाः भवन्ति। (1) कर्तृवाच्यम् (2) कर्मवाच्यम् (3) भाववाच्यम्। कर्तृवाच्ये क्रियाकर्तृपदानुसारं विद्यते। कर्मवाच्ये कर्मानुसारं, भाव वाच्ये तु प्रथम पुरुषे एकवचने एव।

विसर्गसन्धिप्रयोगः

(विसर्गस्य उत्वम्– ः + अ = ो ऽ)

साधवोऽत्यन्तदुःखिनः– साधवः+ अत्यन्त दुःखिनः

(स्+आ+ध्+व्+अ+ः+अत्यन्तदुःखिनः)= अत्र विसर्गस्य स्थाने 'उ' भवति

(अ+उ+अ) = ओ ऽ

तुष्टोऽस्मि – तुष्टः+ अस्मि

प्रसन्नोऽसि– प्रसन्नः + असि

पदपरिचयः

वृणीष्व– 'वृ' धातु (आत्मनेपदी) लोट्लकारः, मध्यमपुरूषः एकवचनम्

आत्मनः– आत्मन् पुं. पंचमी / षष्ठी एकवचनम्

समुपविश– सम्+उप+विश् लोट् लकारः, मध्यमपुरूषः, एकवचनम्

म्रियते – मृ 'धातुः' (आत्मनेपदी) लट्लकारः, प्रथम पुरुषः, एकवचनम्

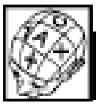

8.4 किम् अधिगतम्

- 'परार्थे आत्मोत्सर्गः' इति पाठः 'सिंहासनद्वात्रिंशिका' ग्रन्थात् उद्धृतः।
- महाराजविक्रमादित्यः दयालुः, परोपकारी, प्रतापी च नृपः आसीत्।
- सर्वेषां जीवानां प्राणाः प्रियाः। अतः अस्माभिः जीवरक्षा करणीया।
- साधवः स्वयं कष्टं सोढ्वा सर्वसत्त्वहितैषिणः भवन्ति।
- अव्ययानां रूपपरिवर्तनं न भवति।
- धातुना सह 'क्त' प्रत्ययं संयोज्य भूतकालिक–अर्थः जायते।
- यदा धातोः पूर्वम् उपसर्गः आयाति तदा क्त्वा स्थाने ल्यप् प्रत्ययः भवति, तत्पदं च अव्ययं भवति।
- वाच्यं त्रिविधं भवति– कर्तृवाच्यम्, कर्मवाच्यम्, भाववाच्यम् च।
- वर्ण–संश्लेषणेन पदनिर्माणं भवति।

8.5 योग्यताविस्तारः

(क) ग्रन्थपरिचयः

'सिंहासनद्वात्रिंशिका' नाम ग्रन्थः एकः मनोरंजकः शिक्षाप्रदश्च कथासंग्रहः अस्ति। अयं ग्रन्थः 'द्वात्रिंशत्पुत्तलिका' एवं च 'विक्रमचरितम्' नामभ्यामपि प्रसिद्धः। यदा महाराजः भोजः विक्रमादित्यस्य सिहासनं अरोढुम् प्रयतते तदा सिंहासनजटिताः पुत्तलिकाः भोजस्य योग्यतां परीक्षितुम् एकैकशः द्वात्रिशंत् पुत्तलिकाः विक्रमादित्यस्य शौर्यकथाः श्रावयन्ति। अस्याः कथायाः द्विविधं संस्करणं प्राप्यते– एकम् उत्तरभारतीयम् द्वितीयं दक्षिणभारतीयम् च। दक्षिणभारतीयं संस्करणं 'विक्रमचरितम्' इति कथ्यते। लेखकविषये पूर्णज्ञानं नोपलभ्यते।

(ख) भावविस्तारः

परोषाम् उपकारः परोपकारः इति कथ्यते। अस्मिन् संसारे सत्पुरुषाः परोपकाराय जीवनं धारयन्ति। ते आत्मसुखं दुःखं वा अविचिन्त्य अहर्निशं समाजस्य देशस्य च कल्याणाय एव प्रयासरताः भवन्ति। अस्माकं देशे परोपकारस्य अत्यधिकं महत्त्वं वर्तते। परोपकारविषये व्यासेन उक्तम्–

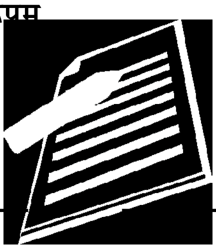

अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम्।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्।।

परोपकारिणः पुरुषाः स्वभावेन एव विनम्राः भवन्ति। तेषां हृदयानि सागराणाम् इव विस्तृतानि भवन्ति।

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैः
नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः।
अनुद्धता सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्।।

अपि च– श्रोत्रं श्रुतनैव न कुण्डलेन दानेन पाणिर्नतु कंकणेन।
विभाति कायः करुणापराणां परोपकारेण न तु चन्दनेन।।

ये जनाः उदारहृदयाः भवन्ति तेषां कृते सम्पूर्णं जगत् परिवार इव भवति–

अयं निजः परोवेति गणना लघुचेतसाम्।
उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम्।। (हितोपदेशः)

न केवलं मानवाः अपितु प्रकृतिः अपि सर्वदा परोपकारे संलग्ना भवति–

परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः,
परोपराय वहन्ति नद्यः।
परोपकाराय दुहन्ति गावः,
परोपकारार्थमिदं शरीरम्।।

एवमेव– पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः,
स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः।
नादन्ति सस्यं खलु वारिवाहाः,
परोपकाराय सतां विभूतयः।।

अस्याः कथायाः विषये क्षेमेन्द्रस्य वृहत्कथामंजरीनामके पुस्तके, सोमदेवस्य कथासरित्सागर नामके पुस्तके च संक्षिप्तरूपेण विवरणं प्राप्यते।

राजा भोजः विक्रमादित्य इव परोपकारी, सदाचारी, विद्वद्जनानां प्रेमी आसीत्। भोजस्य पितुः नाम सिन्धुलः, नगर्याः नाम च धारा आसीत्। सः सप्तपंचाशत्वर्षाणि राज्यमकरोत्। तस्य राज्ये जनाः सदाचारिणः सन्तुष्टाः, धार्मिकाः च आसन्। भोजस्य राज्ये चतुर्दिक्षु सुव्यवस्था आसीत्। तस्य राजभवने नवरत्नाः आसन्। कलाकौशलादीनां विकासः सुष्ठुरूपेण च अभवत्।

विक्रमादित्यस्य राज्ये जनाः सदाचारिणः आसन्। कोऽपि जनः कस्यचिद् जनस्य निन्दां न अकरोत्। कोऽपि जनः चौरकर्मे प्रवृत्तः न आसीत्। तस्य राज्यम् पापशून्यम् आसीत्। सर्वाः व्यवस्थाः सुचारुरूपेण प्रचलन्ति स्म। जनाः स्व–स्व कार्येषु संलग्नाः आसन्। सर्वे जनाः धर्मयुक्ताः भूत्वा सुखेन, संतोषेण च जीवनं यापयन्ति स्म।

(ग) भाषाविस्तारः

वाच्यम्

वाच्यम् कथनस्य प्रकारम्।

यथा– 1. रामः पाठान् पठति। 2. रामेण पाठाः पठ्यन्ते। 3. रामेण पठ्यते।

प्रथमे वाक्ये 'रामः' कर्तृपदे प्रथमा विभक्तौ अस्ति। क्रियापदम् कर्तृपदस्य पुरुषवचनानुसारेण भवति। अतः अस्य कथनस्य प्रकारः कर्तृवाच्यम्।

द्वितीये वाक्ये 'रामेण' कर्तृपदम् अप्रधानम् (गौणम्) भूत्वा तृतीया विभक्तौ अस्ति। 'पाठाः' कर्मपदं प्रधानं भूत्वा प्रथमा विभक्तौ अस्ति। 'पठ्यन्ते' क्रियापदम् प्रधान कर्मपदस्य पुरुषवचनानुसारेण अस्ति। अत्र कर्मपदं प्रधानम् अस्ति। अतः अस्य कथनस्य प्रकारः कर्मवाच्यम्। कर्मवाच्ये धातु + य + आत्मनेपदम्। कर्मवाच्ये पठ् धातोः रूपाणि पश्यतु–

पठ् (कर्मवाच्ये) लट्लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम पुरुषः	पठ्यते	पठ्येते	पठ्यन्ते
मध्यम पुरुषः	पठ्यसे	पठ्येथे	पठ्यध्वे
उत्तम पुरुषः	पठ्ये	पठ्यावहे	पठ्यामहे

अन्यानि उदाहरणानि

तेन पुस्तकं पठ्यते, तेन पुस्तके पठ्येते, तेन पुस्तकानि पठ्यन्ते

तेन त्वम् दृश्यते, तेन युवाम् दृश्येथे, तेन युयम् दृश्यध्वे

तेन अहम् कथ्ये, तेन आवाम् कथ्यावहे, तेन वयं कथ्यामहे

तृतीये वाक्ये

'रामेण' कर्त्ता अप्रधानम् भूत्वा तृतीयाविभक्तौ अस्ति।

अत्र कर्मपदस्य अभावः अस्ति। भाववाच्ये क्रिया प्रधानम् अस्ति। भावपदस्य अर्थः क्रिया अस्ति। भाववाच्ये बहुवचने अपि क्रियापदं सदा प्रथमपुरुषस्य एकवचने एव भवति। यथा तेन सुप्यते, ताभ्यां सुप्यते, तैः सुप्यते, त्वया गम्यते, युवाभ्यां गम्यते, युष्माभिः गम्यते, मया पठ्यते, आवाभ्यां पठ्यते, अस्माभिः पठ्यते।

8.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. राज्ञः विक्रमादित्यस्य चारित्रिकगुणाः चतुर्वाक्येषु लिखत।
2. अस्मात् पाठात् चित्वा तिस्रः सूक्तीः लिखत।
3. निम्नलिखितप्रश्नान् उत्तरत–
   - (क) विक्रमस्य राज्ये कीदृशाः जनाः न आसन्?
   - (ख) वृक्षस्य उपरि चिरंजीवी नामकः खगः किं करोति स्म?
   - (ग) वृद्धेन पक्षिणा किम् उक्तम्?
   - (घ) राक्षसः पर्वते किं करोति स्म?
   - (ङ) पक्षिणः वचः श्रुत्वा राजा किम् अकरोत्।
4. यथानिर्दिष्टं पदपरिचयं लिखत

पदानि	मूलशब्दः	विभक्तिः	वचनम्
मन्त्रिषु	....	....	....
चिरजीविना	....	....	....
चेतसि	....	....	....
तुभ्यम्	....	....	....
सम्पदः	....	....	....

5. अधोलिखितानि वाक्यानि घटनाक्रमेण लिखत–
   - (क) वृक्षस्योपरि चिरंजीवी आसीत्।
   - (ख) एकदा विक्रमः योगिवेशेन देशान्तरं गतः।
   - (ग) सरोवरे स्नात्वा राजा वध्यशिलायाम् उपविष्टः।
   - (घ) महारण्यमध्ये राजा रात्रौ वृक्षमूलमाश्रित्य स्थितः अभवत्।
   - (ङ) पक्षिणः वचः श्रुत्वा राजा वध्यशिलासमीपे गतः।
   - (च) तदाप्रभृति राक्षसः जीवमारणं त्यक्तवान्।
   - (छ) उत्तरदेशे शैवालघोषो नाम पर्वतः आसीत्।
   - (ज) कश्चित् राक्षसः प्रतिदिनं मानुषं स्त्रियं वा भक्षयति।
6. रेखांकितपदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत–
   - (क) <u>वृक्षमूले</u> स्थितः राजा तद्वचः शृणोति।
   - (ख) पर्वतनिकटे <u>पलाशनगरम्</u> अस्ति।
   - (ग) क्रमेण एकदा <u>ब्राह्मणस्य</u> वारः समायातः।
   - (घ) <u>कथां</u> कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजं प्रति अब्रवीत्।
   - (ङ) तदा <u>राक्षसेन</u> मनसि विचारितम्।

टिप्पणी

7. रेखांकितपदानाम् अशुद्धिं संशोध्य पुनः तानि लिखत–
   (क) तस्मात् मृत्युभयेन तेऽपि गताः।
   (ख) एवं भणित्वा पुनरपि राजम् अब्रवीत्।
   (ग) स मदागमने पूर्वमेव म्रियत।
   (घ) पुत्तलिका भोजराजेन प्रति अब्रवीत्।
   (ङ) नृपम् नमः।
8. वर्ण–संश्लेषणं कुरुत
   (क) र् + आ + क् + ष् + अ + स् + अः =
   (ख) र् + आ + ज् + ञ् + आ =
   (ग) प् + उ + त् + त् + अ + ल् + इ + क् + आ =

8.7 उत्तराणि

8.3 बोधप्रश्नाः

1. (क) वृक्षमूले, (ख) भोजः, (ग) राक्षसः, (घ) पुत्तलिका
2. (क) वृद्धः, (ख) पक्षिणिः, (ग) राक्षसः, (घ) राजा (ङ) राजा
3. क. iii, ख. vi, ग. i, घ. v, ङ ii, च. iv

पाठगतप्रश्नाः

8.1 1. (क) पुत्तलिका, (ख) विक्रमस्य, (ग) मन्त्रिषु (घ) चिरंजीवी ङ राजा
2. (क) वृक्षस्योपरि, (ख) उक्तम्, (ग) तत्र, (घ) सूर्योऽस्तंगतः, (ङ) स्थितः
3. (क) गम्, (ख) स्था, (ग) दृश्, (घ) भण्, (ङ) वच्।

8.2 1. (क) उत्तरदेशे, (ख) पर्वतं (ग) ब्राह्मणस्य, (घ) सरोवरे, (ङ) मरणकालः।
2. (क) कस्य (ख) कान् (ग) कैः (घ) कः (ङ) काम्
3. (क) एकः, (ख) महाधैर्यसम्पन्नः, (ग) का, (घ) अधिकां, (ङ) अनेन।

8.3 1. (क) साधवः, (ख) जीवहिंसाम्, (ग) प्राणाः, (घ) रक्षा।
2. (क) मया परार्थे एतत् शरीरं दीयते। (ख) राज्ञा भणितम्।
(ग) राक्षसेन जीवहिंसा त्यज्यते। (घ) पुत्तलिकया कथा कथ्यते।
3. (क) राक्षसः राजान प्रति (ख) राजा–राक्षसम्
(घ) पुत्तलिका–राजानम् (घ) राक्षसः–राजानम्
4. क. एवं, ख. यथा–तथा, ग. यदि–तर्हि, घ. तदाप्रभृति

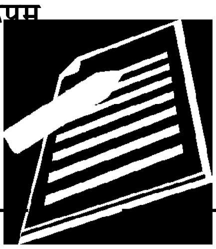

8.6 पाठान्त प्रश्नाः

1. (i) राजा विक्रमादित्यः धैर्यसम्पन्नः प्रसन्नवदनः च आसीत्।
   (ii) सः वेशपरिवर्तनं कृत्वा राज्यस्य सर्वं वृत्तान्तं ज्ञातुं प्रयतते स्म।
   (iii) राजा स्वबलिदानेन अपि प्रजायै अभयदानम् अकरोत्।
   (iv) राज्ञः व्यवहारेण प्रेरितः राक्षसः अपि जीवहिंसां त्यजति स्म।
2. स्वयं कुरुत।
3. (क) विक्रमस्य राज्ये पिशुनः तस्कराः, पापकर्मनिरताः जनाः न आसन्।
   (ख) वृक्षस्य उपरि चिरंजीवी नामकः खगः अन्यैः पक्षिभिः सह संलापं करोति स्म।
   (ग) वृद्धेन पक्षिणा उक्तम्– ''भो पुत्र! यो दुःखी स सुहृदि दुःखं निवेद्य सुखी भवति''।
   (घ) राक्षसः प्रतिदिनं नगरमागत्य मानुषं स्त्रियं बालं वा पर्वते नीत्वा भक्षयति स्म।
   (ङ) पक्षिणः वचः श्रुत्वा राजा वध्यशिलासमीपे गतः। तत्र ब्राह्मणं दृष्ट्वा तस्मै अभयं दत्त्वा स्वगृहं च सम्प्रेष्य, सरोवरे स्नात्वा वध्यशिलायाम् उपविष्टः।
4. मन्त्रिन्, सप्तमी, बहुवचनम्
   चिंरजीविन्, तृतीया, एकवचनम्
   चेतस्, सप्तमी, एकवचनम्
   युष्मद्, चतुर्थी, एकवचनम्
   सम्पत्, प्रथमा, एकवचनम्
5. (ख) (घ) (क) (छ) (ज) (ङ) (ग) (च)
6. (क) कुत्र, (ख) किम् (ग) किं नाम नगरम्, (ग) कस्य (घ) काम्, (ङ) केन।
7. (क) मृत्युभयात्, (ख) राजानम्, (ग) मदागमनात्, (घ) भोजराजम्, (ङ) नृपाय।
8. (क) राक्षसः (ख) राज्ञा (ग) पुत्तलिका